

ARAŞTIRMA MAKALESİ

İbn Miskeveyh'in Ahlak Penceresinden Adalet Anlayışı ve İktisadi Meselelere Etkisi

Esmâ Vatandaş¹

Öz

İslâm iktisat düşüncesinin tarihi gelişiminde ahlâk ilminin ve eserlerinin önemli bir yeri vardır. Klasik anlayışta ahlâk, ekonomi (ev idaresi) ve siyaset (şehir idaresi) disiplinlerinin birbirini tamamladığı ve bütünüyle tasnif edilemeyecekleri görüşü hakimdir. Böyle bütüncül bir anlayışın İslâm iktisat düşüncesinin daha doğru konumlandırılmasına katkısı büyüktür. Ancak zamanla bu farkındalık bir miktar yitirilmiş ve ahlâk konusu geri planda kalmıştır. Bu çalışmada ahlâk düşüncesinin en önemli isimlerinden İbn Miskeveyh'in Tehzibu'l Ahlâk eserinden hareketle ahlâk düşüncesi ile adalet anlayışının iktisadi meselelere etkileri ele alınmaya çalışılmıştır. İbn Miskeveyh adaleti insanların tüm ilişkilerinde (yaratıcı-yönetici-halk) merkezi bir konuma yerleştirmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşım bize tüm iktisadi faaliyetlerin de adalet temeli üzerine kurulması gerektiğini öğretmektedir. İbn Miskeveyh ayrıca, maddi her türlü kazanımın geçici şerefler olduğu ve asıl olanın âdil olmak, daima iyilikte bulunmak, denge üzerine yaşamak gibi erdemlerin sağladığı kalıcı şerefleri hedeflemek olduğunu vurgulamaktadır. Sonuç olarak herkesin bireysel mutluluğunu öncelendiği ve yardımlaşmadan uzak bir toplumda, adalet vuku bulmayacak ve düzgün ve nizamlı bir iktisadi düzen kurulamayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk, Adalet, Etik, Ekonomi, Siyaset

JEL Sınıflandırması: A13, B31, D60

¹ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslam İktisadı ve Finansı Yüksek Lisans Öğrencisi,
Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü Araştırmacısı
esmatatandas@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4769-5298>

Atıf/Citation: Vatandaş, E. (2021). İbn Miskeveyh'in Ahlak Penceresinden Adalet Anlayışı ve İktisadi Meselelere Etkisi. Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi, 1(1), s.11-24.

• Geliş/Received - 31.10.2020 • Kabul/Accepted - 10.02.2021

Abstract

Ethics literature has an important place in the historical development of Islamic economic thought. In the classical approach, the common view is that the ethics, economics (household management) and politics (state governance) complementary and cannot be classified so easily. Hence, the contribution of a holistic approach is extremely important for Islamic Economic Thought to be located properly. However, over time, awareness of a holistic approach has been somewhat lost, and the issue of morality has been ignored in the Islamic economics literature. In this study, the effects of ethics and the understanding of justice on economic issues are tried to be discussed by using Ibn Miskeveyh's remarkable work titled as Tehzîbu'l Ahlâk which is one of the most important books of ethics. Ibn Miskeveyh places justice in a central position in all interactions among society. That approach also teaches us that all economic activities should be based on justice. İbn Miskeveyh also emphasizes that all kinds of material gains are temporary honors, and the main thing is to aim for the permanent honors provided by virtues such as being fair, always being good, living on balance. As a result of this approach, if in a society everyone prioritizes self-happiness and people do not help each other, there will be no justice and a fair economic order would not be possible.

Keywords: Morality, Justice, Ethics, Economics, Politics

JEL Classification: A13, B31, D60

Giriş

Ahlâk, siyaset (şehir yönetimi) ve ekonomi (ev yönetimi) disiplinlerinin birbirinden tamamen ayrılmasının mümkün görülmediği ve bir bütünün parçaları olarak ele alındığı klasik İslam felsefesindeki anlayış İslam iktisat düşüncesinin de aynı anlayış üzerinde temellendirilmesinde etkili olmuştur. Bu sebeple, İslâm iktisat düşüncesinin tarihi gelişiminde ahlâk ilminin ve eserlerinin her zaman önemli bir yeri olmuştur. Ahlâk ile ekonomi arasındaki güçlü ilişkinin ve bütünlüğün günümüzde göz ardı edildiği açıktır. Ahlâk filozoflarının en önemli isimlerinden biri olan İbn Miskeveyh'in ise ahlâk disiplinini öncelediği ve hakikat araştırmalarının amacının üstün ahlâkı elde etmek olduğunu ifade ettiği bilinmektedir. İbn Miskeveyh üstün ahlâkın elde edilebilmesi için sahip olunması gereken erdemlerin temeline ise adaleti yerleştirmiştir. İnsanların gerek yaratıcıyla gerek tabiat ile ve gerekse birbirleriyle olan ilişkilerinde en temel fazilet adalettir. Adalet hiçbir haksızlığın söz konusu olmaması, dengede olma, itidal üzere davranma, eşitlik gibi pek çok anlamıyla ele alınmıştır. Ancak eşitliğin mutlak bir eşitlik değil hem nicelik hem nitelik açısından nisbi bir anlam taşıdığı vurgulanmıştır. İlahi adalet kadar doğanın insanlara sunduğu adalet, toplumsal adalet ve kişilerin bireysel adaletlerinin sağlanması da üstün ahlâkı ve üstün mutluluğu elde etmek için bir zorunluluktur. Tüm adalet çeşitleri de yukarıdan aşağıya birbirini etkilemekte ve desteklemektedir. Dolayısıyla insanların her türlü ilişkilerinde belirleyici ve merkezî bir rolü olan ahlâkî davranış ve adalet aynı zamanda onların tüm iktisadi faaliyetlerine de etki etmektedir. Bu çalışmada İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-ahlâk adlı eseri merkeze alınarak İslam iktisat düşüncesinin temeli olan ahlâk ve ekonomi ilişkisi ele alınmaya çalışılacaktır.

1. İbn Miskeveyh'in Yaşadığı Dönem ve İktisadi Koşullar

İbn Miskeveyh hicri 4. yüzyılda İslam medeniyetinin en parlak zamanlarından birinde doğmuştur. Müslümanların bu yüzyıl boyunca entelektüel anlamda ileri noktada oldukları bilinmektedir. Müslümanların yabancı kültürlerden Arapçaya yoğun tercüme yaptıkları ve Beytül Hikme adlı kurumların kurulduğu bu dönem, birçok tarihçi tarafından altın çağ olarak isimlendirilmektedir. Siyasî idare olarak Büveyhilerin idaresi hakimdir (Köylü ve Koç, 2016: 159).

Büveyhilerde idârî yapılanmanın divanlardan oluşmakta olduğu ve divanların başında vezirlerin bulunduğu bilinmektedir. Ordudaki askerlerin ücretlerini karşılamak ve malî işlerde hükümdarların vekilliğini yapmak vezirlerin en önemli görevleri arasında yer almaktaydı. Büveyhilerde siyâsi hayat, feodal bir yapıda devam etmiş ve kuruluşundan yıkılışına kadar askerî bir güç olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Oldukça geniş bir bölgeye sahip olmalarına rağmen yerel bir hanedan olarak kaldıkları rivayet edilmektedir. Aynı zamanda ticari yönden önemli bir bölgeye hâkim olmalarına rağmen, bu ticaret yollarındaki konumlarını yeterince kullanamamışlar ve ticareti geliştirememişlerdir. Bu sebeple zaman içinde askerlerinin maaşlarını dahi ödeyemez hale gelmişlerdir (Merçil, 1992: 498-499). İktisadi hayatta ise önceleri ticarete ve paraya dayalı bir ekonomiye sahip iken, daha sonra tarıma dayalı bir toplum haline geçmişlerdir. Toprağa dayalı olmaları ticareti ve sarraflığı geriletmiş olmasına rağmen idareciler bu sorunla ilgilenmek yerine daha çok vergi almak yolunu tercih etmişlerdir (Merçil, 1992: 499; Azimli, 2005: 31).

Büveyhilerin hâkim olduğu dört önemli bölgeden biri olan Irak Bölgesinde, buradaki yöneticilerin yanlış tutumları sebebiyle önce askerlerin maaşlarını karşılamada yetersiz kalınmış daha sonra başka pek çok malî güçle karşılaşmıştır. Nakit olarak ödenemeyen asker ücretleri için ordudakilere araziler "iktâ" edilmiş fakat bu durum, zamanla Irak'taki toprakların verimsizleşmesi ve tarıma dayalı gelirlerin zayıflaması gibi sorunların doğmasına neden olmuştur. Diğer taraftan, tarımı canlandırmak ve ihmal edilmiş olan Bağdat bölgesi topraklarının sulanabilmesi için bazı su kanallarının onarımı gerçekleştirilmiştir. Büveyhi hükümdarlarından Muizzüddeve, bir darphâne kurdurarak h. 330 (942) yılından itibaren kendi adına para bastırmaya başlamıştır. Bununla birlikte, kendisi adına, devam eden malî sıkıntılara rağmen, h. 350'de (961) yüksek harcamalarla büyük bir saray yaptırmıştır (Güner, 2006: 99). Yine Muizzüddeve döneminde posta teşkilatına çok önem verilmiş ve oldukça hızlı işleyen bir posta teşkilatı kurulmuştur. (Azimli, 2005: 24)

Büveyhilerin hüküm sürdüğü diğer bir önemli bölge olan Kirmân bölgesinde ise, farklı iklimlerin yaşanabildiği bir coğrafyaya sahip olmasıyla tarım daha gelişmiştir ve farklı ürünler yetiştirilebilmiştir. Hurma, çeşitli meyveler ve ceviz yetiştirilmekteydi. Başlıca tarım ürünleri arasında buğday, afyon, hurma, arpa ve kimyon olmakla birlikte mevsimine göre şeker pancarı, mısır, pamuk ve darı da üretilmekteydi. Kirmân hurması ihracatı ile dışarıdan ülke içinde bilinmeyen çeşitli yabancı bitkilerin ithalatı yapılmaktaydı. Çinko üretimi yapılarak çinko asidin kullanıldığı göz merhemleri imal edilmekte ve dünyadaki Müslüman toplumlara ihracatı yapılmaktaydı. Ziraat endüstrisi ile tekstil üretiminde de oldukça ileri oldukları ve maden bakımından zengin bir bölge olarak madencilik de yaygın olduğu rivayet edilmiştir. Diğer taraftan denize yakın olan kısımlarda balıkçılıkla uğraşılırken, iç bölgelerde ise hayvancılık ve buna bağlı besin kaynaklarının üretimi ile geçim sağlanmaktaydı. (Duygun, 2015: 80-83)

Büveyhîler dönemi imar çalışmaları açısından verimli geçmiştir. Özellikle bu alanda da hanedanın en önde gelen şahsiyeti olan Adüdüdevle'nin Bağdat'ta büyük meblağlar harçayarak devrin en büyük ve en gelişmiş hastanesini (Bîmâristân-ı Adudî) yaptırdığı kaynaklarda yer almaktadır. Bunun yanı sıra Şiraz'da da bir hastane, 360 odalı büyük bir saray ve bir kütüphane, Kûr ırmağında bir baraj, bazı kervansaraylar, sarnıçlar ve havuzlar yaptırdığı bilinmektedir. Irak-Mekke üzerindeki hac yolu bakıma alınmış; yol üzerinde kuyular açtırılmış ve hacca giden kimselerden vergiler kaldırılmıştır (Merçil, 1992: 499; Özaydın, 1988: 393; Azimli, 2005: 27). Büveyhîler devrinin kültürel hayat, ilim ve ilim adamları yetiştirme açısından da oldukça parlak geçtiği de bilinmektedir (Merçil, 1992: 499).

2. İbn Miskeveyh'in Hayatı, Eserleri ve Görüşleri

İbn Miskeveyh'in tam adı Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub b. Miskeveyh olduğu belirtilmektedir. Doğduğu tarihe ve doğum yerine ilişkin çok bilgi bulunmamakla birlikte, bazı karînelere dayanarak, 320/932 ve 330/942 olarak iki tarih verilmektedir. Doğum yeri konusunda da Rey şehrinde dünyaya geldiği ileri sürülmektedir (Bayrakdar, 1999: 201; Sunar, 1980: 9). İbn Miskeveyh'in hayatına ve ailesine dair bilgiler hemen pek çok kaynakta oldukça sınırlıdır. Ancak çoğu kaynakta yer aldığına göre, İbn Miskeveyh'in daha genç yaşlardayken sahip olduğu iyi eğitimi ve zekâsı sayesinde Büveyhî idarecilerinin dikkatini çekmesi, onların himayesine girmesine ve ilmini geliştirmesine imkân tanımıştır.

İbn Miskeveyh Büveyhîler'in hizmetine girerek hem bir ilim adamı hem de bir bürokrat olarak yetişmeye başlamıştır. 340 (952) tarihinde Bağdat'ta Muizzüddeve'nin veziri Mühellebî'nin nedimi olarak göreve başlamış, vezirin öldürüldüğü 352 (963) tarihine kadar bu görevine devam etmiştir. Bu sayede hem dönemin resmî kişileriyle hem de devrin âlimleriyle tanışma ve kendini yetiştirme imkânı bulabilmiştir. Daha sonra Rüknüddeve'nin veziri Ebül-Fazl İbnü'l Amîd'in kütüphanecisi ve defterdârı olarak, zamanının çoğunu kütüphanede geçirerek vezire hizmet etmiştir. Bundan sonra yine bazı vezirlerin hizmetinde bulunduğu ve Adüdüdevle'nin hazinadârı olarak görev yaptığı bilinmektedir. İbn Miskeveyh ilmi hayatı boyunca Kimya, Mantık, Felsefe ve tıp dersleri tahsil etmiştir. Mühellebî'nin hizmetinde bulunduğu dönemde, vezirin isteğiyle, İbn Miskeveyh'in tarih ilmi tahsil ettiği ve edep literatürüne yöneldiği de kaynaklarda yer almaktadır (Bayrakdar, 1999: 202; Altıntaş, t.y: 1-2).

Bilinen başlıca eserleri metafizik alanında kaleme aldığı "El Fevzül Asgar", ahlâk alanında kaleme aldığı ve kendisiyle bugünkü ününe kavuştuğu eseri "Tehzibul Ahlak", sadece adalet konusu üzerine ele aldığı risalesi "Risale fi Mahiyetil Adl", rasyonalist bir tarih görüşüyle ele aldığı tarih eseri "Tearibül Ümem ve Teâkubul Hime"dir. Yine ahlâk alanında kaleme aldığı "Al Tahara", "Tertib al-Saada" ve "al-Siyer" eserlerine kaynaklarda yer verilmektedir. Bunun yanında "Kitab al-Ed'iyye", "Kitab al-Eşribe", ve "Kitab al-Tabh" adıyla tıbbi eserleri ve "Ünsül Ferid", "al-Müstevfa", ve "Kasideler" adıyla edebiyata ait eserleri olduğu da bilinmektedir (Sunar, 1980: 30-32; Altıntaş, t.y: 2-3; Çağrıncı, 2011: 59).

İbn Miskeveyh tarihten felsefeye, matematikten tıbbı kadar pek çok alanda tahsil görmüş ve eser vermişse de daha çok tarihçi, filozof ve özellikle de ahlak düşünürü kimliğiyle tanınmıştır. Pek çok kaynakta yer verildiğine göre, İbn miskeveyh hem ilmi hem de eserleriyle bir şöhrete ulaşmış ve Aristo ile Farâbî'den sonra "el-muallimu's-sâlis" ünvanına kavuşmuştur.

3. İbn Miskeveyh'in Temel Felsefesi ve Ahlâk Düşüncesi

İbn Miskeveyh, ahlâk eserinin önsözünde hakikat araştırmalarının amacının üstün ahlâkı elde etmek olduğunu ve bu üstün ahlâkın insanlara gerçek ve asıl şerefi kazandırdığını ifade eder. Mal, mülk, zenginlik veya iktidar sahibi olma gibi maddi hırsların ise gerçek ve asıl şereften uzak olup; gelip geçici ve temelsiz şerefler kazandıracağını belirtir (İbn Miskeveyh, 2017:18). İbn Miskeveyh'in eserlerinde ve düşüncelerinde Yunan felsefesinden oldukça etkilendiği bilinmektedir. Eflatun ve Aristo gibi filozofların fikirleriyle İslâm'ın ilkelerini birbirine yaklaştırma gayesiyle kendisine Farâbî'nin akılcı yolunu seçtiği anlaşılmaktadır. Fakat Farâbî'ye göre nazariye birinci plandayken ve ameliye nazariyeye bağlıyken, İbn Miskeveyh felsefesinde ameliyeyi önceleyerek nazariyeyi ikinci plana almasıyla Farâbî'den ayrılmaktadır. Yani İbn Miskeveyh'e göre ahlâk önce ilim ise ahlâktan sonra gelmektedir (Sunar, 1980: 23). Muhtemelen bu sebeple İbn Miskeveyh daha çok ahlâk felsefesi üzerinde durmuş ve dolayısıyla bir ahlâk düşünürü olarak tanınmıştır.

İbn Miskeveyh'e göre ahlâkın gayesi üstün mutluluktur ve her varlığın mutluluğu da, her varlığın kendisinden çıkacak fiillerin tam ve mükemmel olarak gerçekleştirilmesine bağlıdır (İbn Miskeveyh, 2017: 31). Üstün mutluluğa erişebilmek için kuvvetli, sıhhatli, mu'tedil mizaçlı olmak, amelî fazilete sahip bulunmak ve ameliyeyi (ahlak/pratik) nazariyeye (ilim) öncelemek gerekmektedir. İbn Miskeveyh'e göre ilimden önce geldiğinden dolayı ahlâk, ilmi doğurur; insan önce ahlâk alanında yaşar ve zaman içinde yavaş yavaş yükselerek akli faaliyetlere ve merteye merteye diğer ilimlere ulaşır (Sunar, 1980: 29).

O, insanın, felsefenin nazari ve amelî olarak her iki bölümünde de mükemmellik kazandığı zaman mutluluğa tam olarak erişebileceğini söyler. İbn Miskeveyh'e göre, insanın bilme gücü ile elde edeceği birinci mükemmelliği, ilimde görüşünün isabetli, düşüncesinin doğru ve sağlam olmasıdır. Yapma gücüyle kazanılan ve amelî alanda gerçekleşen ikinci mükemmellik de ahlâki mükemmelliktir. İbn Miskeveyh'e göre bu ahlâki mükemmellik, insanlar arasında iş ve güçleri tam bir düzene koyan şehir yönetiminde son bularak bütün insanların tek bir kişi gibi ortak bir mutluluğa erişmesine imkân sağlar (Miskeveyh, 2017:60). Çünkü İbn Miskeveyh de dahil olmak üzere pek çok İslâm düşünürüne göre, felsefenin pratik alanına karşılık gelen amelî hikmet, ahlâk (tedbîru'n-nefs), ev idaresi (tedbîru'l-menâzil), ve şehir idaresi (tedbîru'l-müdün) disiplinlerinden meydana gelen bir bütünlük arz eder. Özellikle yakın tarihte bu disiplinler birbirinden ayrı ilimler olarak tasnif edilse de geçmişte pek çok filozof bireysel ahlâki, ev yönetimini ve şehir yönetimini birbirini tamamlayan ve destekleyen nitelikte bir bütünün parçaları olarak görmüşlerdir (Karagözoğlu, 2019: 93).

Bu bütüncül anlayışın sonucu olarak kişilerin bireysel ahlâkının ev yönetimlerini hatta şehir yönetimlerini etkilediği gibi şehir yönetiminin olması gerekene uygun ya da gayrı meşru şekillerde olması da kişilerin bireysel ahlâkına ve idarecilerine karşı tavrını etkilediği söylenebilir.

4. İbn Miskeveyh'de İnsan ve Toplum

Bireysel ahlâk, ev yönetimi ve şehir yönetimi disiplinlerinin en önemli bileşenlerinden biri şüphesiz ki insan, insanın toplum içindeki konumu ve onun insanlarla, diğer canlılarla ya da eşyâ ile olan ilişkileridir. Çünkü kişilerin ahlâki başta kendi ailesine, yakınlarına ve dostlarına karşı yaklaşımlarında

olmak üzere topyekûn yaşadığı toplum içinde, idarecilerle ilişkilerinde ve diğer şehirlerdeki halklarla ilişkilerinde açığa çıkar.

Nitekim İbn Miskeveyh, ancak çevresine iyilikte bulunan kimselerin insanların hayırlısı olabileceğini ve bunun için de maddi hırslara düşkün olmaması gerektiğini ifade eder (İbn Miskeveyh, 2017:41). Adalet faziletine sahip olan insanların kendilerine ve başkalarına karşı insafı davranacağını söyleyen İbn Miskeveyh kişilerin bu sayede kendi hak ve yararları kadar birbirlerinin hakkını ve yararını da koruyup gözetecelerini dile getirir (İbn Miskeveyh, 2017:46).

İbn Miskeveyh'e göre insan medenîdir yani sosyal hayatın içinde bir varlıktır ve ahlâk da ancak insanların bir arada oldukları bu sosyal hayatın içinde gerçekleşmektedir. Erdemler ancak sosyal hayat içerisinde ortaya çıkabilir çünkü yalnız yaşayan bir insanda faziletler ve reziletler ortaya çıkamaz. İnsan tabiatı bakımından medenîdir; bundan dolayı insanlar gerek iyi gerek kötü hallerinde birbirlerine muhtaçtır. Bu sebeple insanlar arasında sevgi ve arkadaşlık zorunludur. İbn Miskeveyh Sokrates'ten etkilenerek, sevgi ve muhabbetin dünyadaki bütün hazinelerden daha üstün olduğunu ifade eder (Miskeveyh, 2017:139). Çünkü İbn Miskeveyh bir toplumdaki insanların, birbirlerini sevdikleri ve birbirlerine değer verdikleri takdirde, karşılıklı ilişkilerinde ve ticaretlerinde adaletli olacaklarını ve aralarında anlaşmazlıkların ortaya çıkmayacağını savunur. Zira güven, dayanışma ve yardımlaşma gibi erdemler ancak muhabbet içinde olan insanlar arasında sağlanabilecektir. İbn Miskeveyh insanların birbirlerine yardım ederken aynı sevgiyi paylaşmalarının sevilen her şeye ulaşmalarını sağlayacağını ve amaçlarının her zaman imkân dahilinde olacağını ifade eder (Miskeveyh, 2017:158; Taşan, 2014: 106).

İnsan fitratı itibariyle yabani veya çekingen değil, aksine medenî olma duygusuna sahip bir varlıktır. Din ve örfî adetler, insanların bu medenîlik duygusunun gerçekleşmesi ve pekişmesi için yardımlaşmak, birlikte davetlere katılmak, ortaklıklar kurmak, cemaatle namaz kılmak ya da hacca gitmek ve birlikte yemek yemek gibi usuller ortaya koymuşlardır (Miskeveyh, 2017:168). Dolayısıyla medenî varlıklar olarak bir toplum içinde yaşayan insanlar yaşamları boyunca birbirlerine muhtaçlardır. Aynı zamanda, her insan kendisini tamamlamak için diğerine muhtaç olduğundan birbirleriyle yardımlaşmak zorundadırlar (Miskeveyh, 2017:163).

İbn Miskeveyh'e göre pek çok insani iyilik vardır ve bunların nefisteki melekesi de çoktur. Tek bir insanın da bunların tamamını yerine getirmesi takati ölçüsünde mümkün görülmemektedir. Bu sebeple bu insani iyilik ve onların melekelerini bir insan topluluğunun üstlenmesi gerekir. Aralarında iyilikleri ortak kılmak ve mutluluklarını paylaşmak için insanların birbirleriyle yardımlaşarak eksiklerini tamamlayacakları büyük bir toplum olmaları gerekmektedir. İbn Miskeveyh bunun için de insanların birbirlerini sevmelerini ve kendi mükemmelliklerinin birbirlerine bağlı olduğunu zorunlu görmektedir (İbn Miskeveyh, 2017:32).

Dolayısıyla, İbn Miskeveyh düşüncesinde gerek insanların bireysel hayatlarını devam ettirebilmeleri ve erdemli davranışlarını ortaya koyabilmeleri için, gerek gerçek manada üstün ahlâka ulaşabilmeleri için toplum hayatının bir zorunluluk olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda kişilerin ahlâkî "faziletler"e sahip olmaları, "kötülük" alanına dahil olan fiillerden uzak durmaları, "rezilet"lerden kaçınmaları, birlik olarak üstün mutluluğu elde etme gayesi içinde olmaları ve tüm erdemler içinde orta yolu bulabilmeleri gerekmektedir. Tüm bunların gerçekleşebilmesi yolunda sahip olunması gereken temel fazilet ise "adalet"tir.

5. İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı

İbn Miskeveyh, "Tehzîbu'l-Ahlâk" eserine nefsin tanımını ile başlar, çünkü ona göre insani fiillerin kaynağı nefistir. Nefsin kendine özgü eylemleri vardır ve bu eylemler insani nefsin erdemini oluşturur. İnsanı erdemli kılacak ya da erdemsizliğe itecek eylemleri ortaya çıkaran üç güç vardır: Düşünme Gücü (muhakeme ve iyi-kötü ayırımı), Öfke Gücü (dış güçlere karşı kendini koruma) ve Bedenî Güç (bedensel ihtiyaçların karşılanması). İbn Miskeveyh'e göre adalet, bu üç gücün birbiriyle uyumu ve düşünce gücüne itaatleri nispetinde gerçekleşir. Ayrıca İbn Miskeveyh, pek çok alt erdemi de içine alan çok geniş kapsamlı bir adalet anlayışına sahiptir (İbn Miskeveyh, 2017: 40; Aytimur, 2019: 447).

İbn Miskeveyh'e göre tüm faziletler orta yoldur; faziletlerin iki ucunda kalan her durum ise kötülüktür. Bir insanın adaletli olabilmesi için her zaman tüm erdemler içinde orta yolu bulmuş olması gerekmektedir. Herhangi bir eksiklik ya da fazlalık olmaması gerekir. Onun adalet anlayışında adalet, aşırı uçların ortasında bir yer aldığına ve eksik olanı ya da fazla olanı orta yola getirmeyi sağlayan bir yatkınlık olarak tanımlandığına göre, faziletlerin en mükemmeli ve birliğe en çok benzeyenidir. Âdil olabilmenin ön şartının çokluktan uzak kalmak olduğu ifade edilmekte ve hatta adalet daha çok "birliğe yakın olma" ve "dengede olma" şeklinde yorumlanmaktadır. Bu anlayışın dayanağı ise Allah'ın "Bir" olması olarak sunulmakta ve birliğe götürücü bir anlamı bulunmayan her çokluğun ise, dayanak ve süreklilikten yoksun olduğu ifade edilmektedir. Ona göre birlik ve birlik manası kazandıran da dengedir (Miskeveyh, 2017: 136). Diğer taraftan, tam varlık, mutlak ve gerçek olan "Bir", eksiklik kabul etmez ya da bir değişkenlik göstermez. "Bir" bizzat kendisiyle "mutlak iyi"yi ifade ettiğinden, varlığın olmayışını kasteden "yokluk" ise "kötü"dür ve kötülüğün alanına dahildir. İbn Miskeveyh de adalet faziletini "varlık" ve "iyilik" alanına yerleştirmiştir (Karagözoğlu, 2009:102; Altuner, 2015: 4).

İslâm felsefesinde genel olarak iyilikler, üstün iyilikler, övülen iyilikler, güç halinde olan iyilikler ve iyilikler için yararlı şeyler şeklinde tasnif edilir. Üstün iyilikleri hikmet ve akıl; övülen iyilikleri faziletler ve isteyerek yapılan güzel işler; güç halinde olan iyilikleri ise faziletleri ve güzel işleri elde etmeye yatkınlık olarak açıklayan İbn Miskeveyh, gaye olan iyilikler ile gaye olmayan iyilikler olduğundan bahseder. İbn Miskeveyh, gaye olan iyiliklerin tam ve tam olmayan şeklinde tasnif edildiğini ifade ettikten sonra mutluluğu tam olan gayeye örnek verir ve bunun nedenini kişilerin mutluluğa ulaştıklarında artık ona birşey eklemek için ihtiyaç duymamaları şeklinde açıklar. Tam olmayan gayeye ise sağlık ve zenginliği örnek verir ve ulaşıldığında dahi daha çok arttırma ihtiyacı hissederek yine başka şeyler elde edildiğini söyler (İbn Miskeveyh, 2017: 98). İbn Miskeveyh'e göre, âdil kişiler mallarını harcayarak iyilik yapma faziletine ulaşır ve israf yapmadığı gibi cimrilik de etmediklerinden her iyilik yapan kimse âdildir, her âdil kişi de iyidir (Miskeveyh, 2017:151).

İbn Miskeveyh'in adalet anlayışında adil kimse ise, "tam ortada olup malları hakkı olan yerlerde elde eden, hakkı olmayan yerlerde ise ondan vazgeçen" kimse olarak tanımlanmıştır. Adil kimselerin adalet faziletleriyle toplumda insafılı davranışlar göstereceğini belirten Miskeveyh, adil kimselerin yararlı şeylerde payın çoğunu kendisine ayırıp azını başkasına verecek şekilde bencilce hareketlerde bulunmaktan uzak kalacağını ifade eder (Miskeveyh, 2017: 46). Ona göre adil kimse, eşit olmayan şeyler arasında eşitliği sağlar. Buna da bir çizginin eşit olmayan iki kısma ayrıldığı takdirde, fazla kısımdan eksik kısma ek yaparak eşitliğin sağlanmasını örnek verir. Böylece azlık, çokluk, eksiklik ya da fazlalık gibi kavramların ortadan kalkacağını ifade eder (Miskeveyh, 2017: 138).

İbn Miskeveyh adaletli olmadığı halde âdil kimseler gibi davranan; bazı amaçlarla birtakım işlerde gösteriş olsun diye âdil kimseler gibi olanların gerçekte adaletli davranmış sayılmayacaklarını söyler. Ona göre gerçekte adaletli kimse, işlerinde güçlerinde ve bütün durumlarında; her zaman ve her yerde adil olur. Kendi işleri arasında bir ölçsüzlük ya da dengesizlik bulunmadığı gibi kendisinin dışında olan beşerî ilişkilerinde aynı sonucu gözetir. Eğer kişi içten, adil davranma konusunda samimi bir yakınlık kazanmışsa ve bütün fiillerini buna göre ortaya koyuyorsa, adalet fazileti onun için gerçekleşmiş olur (Miskeveyh, 2017:136; Aytimur, 2019: 448).

Adil ölçüyü kimin tayin edeceği konusunda ise, İbn Miskeveyh Aristo'dan alıntı yaparak der ki: "En büyük kanun Yüce Tanrı'dan gelen kanundur. Hâkim de onun katından gelen ikinci kanundur. Para ise üçüncü kanundur." Yani önce hukukun sonra hâkimin daha sonra da paranın Allah'ın kanununa uyması gerekmektedir (İbn Miskeveyh, 2017:139). Buna göre ancak Tanrı, hâkim ve para arasındaki dengeyi doğru ve güçlü bir şekilde kuran toplumsal yapılar kalkınır, bu dengeyi sağlayamayanlar ise zaman içinde yok olup gitmek zorunda kalırlar (Aytimur, 2019: 449).

İbn Miskeveyh'e göre ilahi adalet, tabii adalet ve örfi adalet olmak üzere üç çeşit adalet bulunmaktadır. Bununla birlikte bir de bu üçünün de içinde yer alan insana özgü ihtiyârî bir adaletin olduğundan bahsedilir. İlahi olan adalet, başlangıcı ve sonu olmayan metafizik varlıklarda bulunan adalet çeşididir. Tabii adalet de evrende nisbi bir eşitlik üzerine kurulu olan ve maddelerde var olan adalettir. Örfi (uylaşım) adalet gelince o genel ve özel olmak üzere iki kısma ayrılır. Toplum içinde sağlanması gereken adalet, özel örfi adalettir ve bunun için yasalar gereklidir. Buna göre üç şeyde adaletin sağlanması gerektiği ifade edilir. Bunlardan birincisi malların ve şereflerin dağıtımında adaletin sağlanmasıdır. İkinci olarak alım-satım ve değişim gibi bireylerin kendi iradeleriyle gerçekleştirdikleri işlerde adaletin bulunması gereklidir. Üçüncüsü ise haksızlık ya da hakkı olmayana el uzatma gibi durumlarda adaletin sağlanması zorunluluk arz etmektedir (Miskeveyh, 2017: 137; Altuner, 2015: 6-8; Karagözoğlu, 2019: 102-103).

Adalet sağlanmadığı zaman fazlalıkların ya da eksikliklerin ortaya çıkacağını söyleyen İbn Miskeveyh, bunun insanlar arasında sevgilerde bozukluklar çıkmasına, yönetimin değişmesine ve yolunda giden tüm işlerin sıkıntıya girmesine yol açacağını ifade eder. Bu yüzden hükümdarın yönetimi zorbalığa dönüşür ve bunun ardından tebaa sevgi yerine kin besler (İbn Miskeveyh, 2017:175). İbn Miskeveyh'e göre toplumda adaleti sağlamada en büyük görev hükümdara aittir. Zira hükümdar geleneği, dini ve hukuk ilkelerini muhafaza etmede, kanun koymada ve tebaası arasında adaletli davranmada asıl kanun koyucunun yeryüzündeki halifesi hükümdardır. Ancak İbn Miskeveyh, bazı İslam düşünürleri gibi, hükümdara bir kutsallık atfetmez, onun anlayışına ve Fars hükümdarı Erdeşir'den alıntılıdığına göre hükümdar toplumu için yalnızca bir bekçidir (İbn Miskeveyh, 2017: 169-170).

6. İbn Miskeveyh'de İktisadi Meseleler

Mal Kazanma, Servet Hırsı ve Harcama Üzerine

İbn Miskeveyh'e göre, insanlar tarafından mal, mülk, para, değerli eşya, ev, at gibi seyahat veya taşıma aracı, giysi ya da ziynet eşyası gibi yaşamı kolaylaştıran ve daha iyi hale getiren servet araçları elde edilebilir. Ancak o, bunları elde etmedeki amacın beden sağlığını korumak, onu rahatlatmak,

dengeli yaşamak, hastalıklardan korunmak ya da yetersizlik ve zor şartlardan dolayı ölmek için ve hepsinden önemlisi öteki dünyadaki ebedî hayata hazırlık yapabilmek için olması gerektiğini savunur (İbn Miskeveyh, 2017: 84). Çünkü o mal edinmeyi hem bir ihtiyaç ve yaşamak için zorunluluk hem de hikmet ve faziletleri ortaya koyabilme yolunda yararlı bir araç olarak görür (İbn Miskeveyh, 2017:134). Ona göre, insan bu dünyada bulunduğu sürece maddî refaha muhtaç olacaktır ve aşırıya gitmeden mal elde etmesi refahını sağlaması için gereklidir (Miskeveyh, 2017:200).

Malların nasıl kazanılacağı konusunda, kişilerin sadece meşru olan yollarla ve dürüst biçimde mal kazanmaları gerektiğini söyleyen İbn Miskeveyh, uygun yollardan mal edinme yollarının az sayıda olup ancak meşru olmayan şekillerde mal elde etmenin yollarının çok çeşitli olabileceğini iddia eder. Ona göre, âdil olan kimseler, uygunsuz yollardan mal kazanmaya çalışmayacakları için, yaşamlarında pek az mala sahip olabileceklerdir. Adalet faziletine sahip olmayan kimseler ise, uygun olmayan yollarla mal edinmekten kaçınmayacaklarından dolayı çok fazla mala sahip olup servet yığabileceklerdir (Miskeveyh, 2017: 46, 134).

Bununla birlikte İbn Miskeveyh mala, mülke, servet eşyalarına düşkünlüğü de iyi görmez. Mal düşkünlü olan kimselerin hayırlı insan olma mertebesine erişemeyeceklerini söyler. Mal biriktirme hırsı, kişiyi başkalarına merhamet etmekten, hak olanı gözetmekten, doğru ve yerinde harcama yapmaktan alıkoyar. Dolayısıyla kendisine yaptığı harcamalarda israfa, çevresine ve iyilikte bulunması gerekenlere karşı ise cimriliğe yönelebilir. Servet edinme hırsı kişileri hainliğe, yalan söylemeye, suçsuz kimselere iftira atmaya, yalancı şahitliğe, görev ve sorumluluklarını yerine getirmemeye, cimriliğe, mal uğrunda küçük hesaplar yapmaya ve bu gibi kötülükler sebebiyle din ve insanlıktan uzaklaşmaya sürükler (Miskeveyh, 2017: 41).

Cömertlikte bulunmak için malların harcanmasını iyi ve övgüye değer bulan İbn Miskeveyh, cömert olmayan kişilerin mallarını çokça harcamalarının, onların oburluklarından, gösteriş düşkünlüklerinden, daha çok servet sağlayabilmek için harcama ihtiyaçlarından ya da sahip oldukları malların değerini bilmemelerinden kaynaklandığını savunur. Dolayısıyla yorulmadan servet edinenler ya da kendisine büyük miraslar kalmış olan kimseler mal kazanmanın güçlüklerini bilmezler. Fakat mal güçlekle, sıkıntılarla kazanılan ve kolayca harcanıp giden bir kazanımdır (Miskeveyh, 2017: 134). Diğer yandan, İbn Miskeveyh'e göre zorluklarla kazanılan şeylerin sevgisi daha çok olur ve daha çok ihtimam gösterilir; israf edilmez ya da cimrilik yapılmaz (Miskeveyh, 2017:182).

İbn Miskeveyh'e göre insanlar çokça mal biriktirmeye değil, elde edilmiş olan malların iyi şekilde harcanmasına yönelik övgüde bulunur ve sevgi duyarlar. İyilik yapan kimse malı üstün görmez, onu mal olduğu için biriktirmez, aksine onu sevgi ve övgüler sağlayan yollarda harcamak üzere biriktirir (İbn Miskeveyh, 2017:151). Bununla birlikte İbn Miskeveyh, insanların yararı için harcamalar yapmanın aslında malları eksilteceğini ve zaman içinde tüketileceğini fakat tam mutluluğa erişmiş kişilerin ise mallarının harcamakla azalmayacağını aksine daha da artacağını ileri sürer (Miskeveyh, 2017: 124). Aslında günümüzde, infak anlayışı ile müslümanlar arasında oluşturulmak istenen bilinç tam da böylesi bir anlayıştır. İhtiyacı olana vermenin, paylaşmanın, hizmet için harcamalar yapmanın insanları ve bütün olarak toplumu yücelteceğinin idrakine varılmalıdır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de zekât ve sadakaların malları eksiltmeyip artıracığını ifade etmek için kelime kökü olarak "artırmak" anlamına gelen "riba" fiili kullanılırken, bugün "faiz"e karşılık olarak "maldaki artış" anlamında kullanılan "riba"nın ise malları artırmak yerine bilakis tüketileceği ironik ve çarpıcı bir biçimde ifade edilmektedir (Kur'an'ı Kerim/2: 276).

Cömert olmak ve iyilik yapmak için kişilerin çok mala sahip olmasının gerekmediğini söyleyen İbn Miskeveyh, meşru yollardan mal kazandığından dolayı az malı olan âdil kişinin de fakir olarak nitelendirilemeyeceğini ifade eder. Çünkü kişi mal ile iyilik yapma faziletine ulaşır ve israf yapmadığı gibi cimrilik de etmez (Miskeveyh, 2017: 151). Buradan hareketle kişilerin zenginliğinin malları nisbetinde değil sahip oldukları faziletleri ve yaptıkları iyilikleri nisbetinde olduğu söylenebilir.

Ev Yönetimi, Şehir Yönetimi ve Hükümdarın Sorumlulukları Üzerine

İbn Miskeveyh, mutluluğun gerçekleşmesi için gerekli olan güçlerden kimisine önem verip kimisine önem vermeyen veya bazen önem vermeyip bazen düzeltmeye çalışan kimselerin mutluluğu elde edemeyeceğini açıklarken ev yönetimini ve ardından şehir yönetimini de buna benzetir. Ev ya da şehir yönetimi işlerinin bazısına önem verip bazısını görmezden gelen veya söz konusu işleri keyfine göre zaman zaman yapıp zaman zaman yapmayan kimselerin bir ev yöneticisi ya da şehir yöneticisi olmayacağını söyler (Miskeveyh, 2017: 114). İbn Miskeveyh'e göre hükümdar (şehrin yöneticisi), dini gelenekleri ve hukukun bütün emirlerini korumakla görevli olan kimse, yani imamdır (halife) ve onun sanatı da hükümdarlıktır (Miskeveyh, 2017:169).

Hükümdarda bulunması gereken özelliklere gelince, İbn Miskeveyh'e göre hükümdar makamında uyanık olmalı, görevini en güzel şekilde yapmalı, sorumluluklarında tembellik ya da yavaşlık göstermemeli, özel zevkleriyle ve meşguliyetleriyle vakit geçirmemeli, şeref ve üstünlüğü yalnızca meşrû yollarla elde etmeye çalışmalıdır. Aksi takdirde, eğer gayri meşrû yollara bir kere başvurur ya da kanun koyucunun sınırlarından birini ihmal ederse, gevşeklik ve zayıflığın arkası kesilmeyen bir şekilde sürüp gideceğini ifade eder (Miskeveyh, 2017:170).

İbn Miskeveyh hükümdarın halkına karşı durumunu babaların evlatlarına karşı durumuna, halkın hükümdara karşı durumunu evlatların babalarına karşı durumlarına ve tebaanın birbirine karşı durumunu da kardeşlik durumuna benzetir. Baba evlatlarına karşı en başından itibaren her zaman sevgi duyar, onlara daima müşfik davranır, ihtiyaçlarını karşılar ve aralarındaki düzeni korurken, evlatlar babalarını onunla bir süre vakit geçirip, onu tanıdıktan sonra severler ve ona itaat ederler. Kardeşler ise aynı anne-babanın evlatları oldukları ve bir arada yaşadıkları için birbirlerini severler. İbn Miskeveyh bu örneğinden yola çıkarak tıpkı birbirini seven bir ailede olduğu gibi şehrin yönetiminde de karşılıklı sevgi, saygı ve anlayış ile yönetim işlerinin düzgün ve şartlarına uygun olarak devam edeceğini dile getirir (Miskeveyh, 2017:174).

İbn Miskeveyh'e göre hükümdarda bulunması gereken diğer bir özellik, emr-i bi'l maruf (iyiliği emretmek) ve nehy-i ani'l münker (kötülükten uzaklaştırmak) sorumluluğudur. Merhamet etme, onların yararlarına olan güzel işler yapma, onlardan kötülükleri uzaklaştırma, bir toplumdaki insanların aralarındaki düzeni koruma gibi iyiliği sağlama ve kötülüğü önleme bakımından hükümdar, Hz. Peygamber ve hatta Yüce Allah'ın halifesi olarak görülmektedir (Miskeveyh, 2017:175). İbn Miskeveyh'e göre idarecilere ait olan bu görev, günümüzde bireysel olarak kişilere ya da sivil toplum kuruluşlarına kalmış gibi görünmektedir. Ancak tahmin edilebileceği gibi, devlet eliyle olmadığından, bu sorumluluğun tam olarak yerine getirilmesinde yetersiz kalmaktadır. İyiliği emretme kötülükten uzaklaştırma görevinin yeniden şehirlerin yöneticileri tarafından ikamesini sağlamak gerekli olacaktır.

Hükümdarın görevleri konusunda ise İbn Miskeveyh, şehrin yöneticisinin vatandaşlar arasında sevgiyi yerleştirmek, kendisi ve şehrinde oturan kimseler için bütün iyiliklerin gerçekleşmesini sağlamak, düşmana karşı savunma ve galip gelmek, yurdunu imar etmek, kendisi de dahil olmak üzere tüm vatandaşların mutlu yaşamalarını sağlamak gibi hususları sıralamaktadır. Böyle bir sevgi, birlik, beraberlik bilincinin gerçekleşmesi için ise, kişilerin akliselim sahibi olmalarını, doğru düşüncelerle katkılarda bulunmalarını ve Allah'ın rızasını amaçlayarak güçlü bir inanca sahip olmalarını zorunlu görmektedir (Miskeveyh, 2017:159).

Açık ve gizli olmak üzere iki tür haksızlık çeşidi bulunduğunu ifade eden İbn Miskeveyh, alım, satım, kefalet, borç ve ödünç gibi ticari işlemleri açık haksızlar olarak açıklar ve bu tür haksızlıkların irâdî bir şekilde yapıldığını ifade eder. Hırsızlık, zina, köleleri aldatma, yalancı şahitlik gibi haksızlıkları ise gizli olan haksızlıklara örnek verir. İbn Miskeveyh'e göre âdil olan ve eşitlikten ayrılmayan hükümdarın görevi bütün bu haksızlık çeşitlerini ortadan kaldırarak eşitliği korumada Allah'ın halifesi olarak hareket etmektir. Tüm bunlar hükümdarın kendisi için de geçerlidir ve görevlerini yerine getirirken başkalarına vermiş olduğu iyiliklerden çoğunu kendine ayırarak hakkı olmayan şeyleri elde edemez (Miskeveyh, 2017:141).

İbn Miskeveyh, hükümdarın insanlar arasındaki adaleti sağlayamamasının insanlar arasındaki muhabbette bozukluklar çıkmasına ve yönetimin değişmesine yol açacağına ve bu sebeple de hükümdarın yönetiminin zorbalığa dönüşmesi, ardından da halkın sevgi yerine kin beslemeye başlaması şeklinde sonuçlanacağını ileri sürer (Miskeveyh, 2017:175). Günümüzdeki işsizlik, enflasyon, alım gücünün düşmesi, gelir adaletsizlikleri, yoksulluk ve yoksunluk sınırlarının çok düşük seviyelerde olması ve zenginler ile fakirler arasındaki gelir uçurumları gibi adalet ile ilgili sorunlar göz önüne alındığında İbn Miskeveyh'in söz konusu iddiası daha da anlam bulmaktadır. Bu olumsuzluklar, insanlar arasındaki muhabbetin zarar görmesinden de öte insanların birbirlerinin kazançlarına, mallarına göz koymalarına, hırsızlıklara, kirli rekabet oyunlarına ve daha birçok toplumsal bozukluğa yol açabilmektedir. Tüm bunların önlenmesi, ekonomik istikrarın daha iyi hale getirilebilmesi ve nizam üzere bir iktisadi sisteme olanak sağlanabilmesi için en temelde koşulsuz ve eksiksiz bir biçimde adaletin sağlanması bir zorunluluktur.

Ortaklıklar, Alışveriş, Ücret ve Para Üzerine

İbn Miskeveyh'e göre insanların iyi bir hayat sürmeleri ve "üstün mutluluğa" erişebilmeleri için birbirlerinden alışverişte bulunmak suretiyle yardımlaşmaları gerekmektedir. Yaptıkları alışverişlerde insanlar birbirlerinden uygun olan karşılığı beklerler (Miskeveyh, 2017:139). Mesela alışverişte söz konusu olan iki iş birbirlerine eşit olduğu takdirde bu işlem bir değiş-tokuştur. Eğer söz konusu işlerden biri diğerinden daha değerli ise dengeyi sağlamak için para kullanılır. İbn Miskeveyh, parayı alıcı ve satıcı olan taraflar arasındaki ölçüyü sağlayarak eşitliği koruyan ve adaleti gerçekleştiren sessiz bir araç olarak tanımlar. Buna göre para, alışverişlerin ya da ticârî ilişkilerin doğru, düzenli, âdil ve bozulmaz bir ölçü içinde sürdürülmesi işlevini görür. Bir çiftçi ile marangoz arasındaki alışverişin para sayesinde adaletli olması örneğini vererek bunun medenî adalet olduğunu söyler. İbn Miskeveyh'e göre alışveriş ya da ticârî işlemlerde, iki taraf arasındaki parayla çözülemeyen bir eşitsizliğin olması durumunda adaletli bir hâkime başvurarak yardım alınır (Miskeveyh, 2017: 139-140).

İbn Miskeveyh'e göre özel örfî adaletin zemini olarak malların ve şereflerin taksiminde ve ticarî işlemlerde adaletin sağlanması gerektiğine daha önce yer verilmişti. İşte bu çeşit adaleti sağlamada doğru orantı ve nispetlere göre hareket edilmesi gerekmektedir (Karagözoğlu, 2009:104). Böylece söz konusu işlemlerde küçük ya da az değerli bir işin büyük veya daha değerli bir işe eşit olmasında bir sakınca yoktur. Buna bir mühendisin yaptığı işin, onun emrindeki işçilerin yaptığı işe eşit değilmiş gibi görünse de aslında denk olmasını örnek gösterir (Miskeveyh, 2017:140).

İbn Miskeveyh dost edinmeye ve dostlarda bulunması gereken hasletlere dair dikkate alınması gereken bazı hususlardan bahseder. İbn Miskeveyh'in bu konudaki görüşleri, belki, ortaklıklar konusunda göz önüne alınarak bazı ilkelerin çıkarılması mümkün olabilir. Ona göre kişilerin bir dost edineceği zaman, o kimsenin çocukluğunda ana-babası, kardeşleri veya yakınlarına karşı davranışlarının nasıl olduğunu araştırmak gereklidir. Kişi söz konusu ilişkilerinde iyi ise ondan dostluk beklenebilir fakat eğer değilse o kimseden uzaklaşmak ve sakınmak gerekir. Kişinin şükür içinde olan bir olup olmadığı, yakınlarına ve teşekkür etmesi gereken kişilere teşekkür edip etmediğini araştırmak da minnet, vefa ve iyiliğe karşılık vermedeki tutumlarını görmek açısından önemli görülür. Diğer önemli bir nokta, o kimselerin altın ve gümüşü sevip sevmediğine ve bunlara karşı hırslı olup olmadığını araştırmak olarak ifade edilmiştir. Zira İbn Miskeveyh bu iki metal mübadele aracıyla ilgili anlaşmazlıklarda çeşitli düşmanlıkların ve yıkımların olacağını savunur. Son olarak dost edinilecek kimselerin başkanlık veya liderlik müptelası biri olup olmadığının araştırılması gerektiği dile getirilir. Çünkü üstünlüğü ve başkanlığı aşırı derece sevmenin, kişilerin kibirlenerek dostlarını küçümsemeye ve kendilerini onlardan üstün görmeye sevk edeceği dolayısıyla samimi bir dostluk gösteremeyecekleri ifade edilir (Miskeveyh, 2017: 187-188).

Sonuç

İbn Miskeveyh, görüldüğü gibi, nazariyeyi (ilim) amelîyenin (ahlak/pratik) arkasına alarak ahlâkı öncelemiş ve ilk sıraya koymuştur. Ahlâkı ilimden önde tuttuğundan, peygamberleri de filozoflardan üstün tutmaktadır. Hakikat araştırmalarının amacına üstün ahlâkı elde etmeyi, ahlâklı olmanın gayesine de üstün mutluluğu elde etmeyi yerleştirerek insanlara bu dünyadan öte dünyaya uzanan bir yaşam felsefesi çizmiştir. Bunun için birtakım faziletler ve onların karşılıklarında yer alan reziletlerin olduğunu ortaya koymuş ve tüm bu faziletlerin iki uca sahip olduğu fakat insanın uçlarda bulunmaktan uzak durarak daima orta yolu tercih etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Adalet faziletini ise işte bu orta yol üzerine konumlandırmıştır ve "eksik olanı ya da fazla olanı orta yola getirmeyi sağlayan bir yakınlık" olarak tanımlamıştır.

İbn Miskeveyh'e göre adalet hem yaratıcıda hem tabiatın bizzat kendinde hem de insanda ve dolayısıyla toplumda bulunması gereken en temel fazilettir. Adaletin korunmasının hem ilahi hem de örfî yasalara bağlandığı; adaleti sağlama görevinin ise hükümdara verildiği ifade edilmiştir. Diğer yandan insanların ahlâkın gayesi olan üstün mutluluğu elde edebilmeleri bir toplum içinde ve fitratlarına uygun olarak medenî şekilde yaşamalarına; birbirleriyle yardımlaşmalarına ve birbirlerini sevmelerine bağlı görülmüştür. Bu da aralarında adaletin sağlanmış olmasına ve tüm ilişki biçimlerinde (hükümdarın halka, halkın hükümdara ve halkın birbirine karşı davranışları) âdil davranışlar ortaya konulmasına bağlı kılınmıştır. Daha en başta bütün bir âlemin düzeni, adalet dengesi üzerine kurulmuştur ve insana bu dengeyi takip etme sorumluluğu verilerek önce bireysel bir adalet ve ardından ancak toplum olarak üstün mutluluk ve üstün ahlâk elde edilebileceğinden toplumsal bir adalet anlayışı kurulmuştur.

Dolayısıyla bu da insanlar arasındaki tüm ilişkilerde, malların ve şereflerin dağıtımında; tüm ticârî işlemlerin ve alışverişlerin gerçekleştirilme usulünde yansımalarını bulmuştur.

Makalede ele alınmış olan İbn Miskeveyh'in iktisadi meselelere ilişkin tüm görüşlerinde, ahlâklı olmaya ve üstün mutluluğa erişmeye vesile olacak olan adaletin merkezî bir rol aldığı, tüm haksızlıklara ve kötülöklere engel olduğu ve eşitlik ile denklığı sağladığı göz önüne alındığında, âdil davranma ve ahlâklı tutum işin içinden çıkarıldığında tüm her şeyin içinin nasıl boş kalacağı ve nasıl bir yıkım olacağı şüphesiz ki çok açık ortadadır. Bu bağlamda günümüzde bu konunun çok daha fazla önemsenmesi ve iktisat-ahlâk çalışmalarına çok daha fazla ağırlık verilmesi gerekmektedir. Üniversitelerdeki ilgili bölümlerin müfredatlarına bazı derslerin eklenmesi, ticari işlemlerde bulunan-özellikle makro-işletmelere eğitimler verilmesi ve en önemlisi bu konunun kamuoyuna taşınması sağlanarak topyekûn bir bilinç oluşturma hedeflenmesi gibi adımlar bir ölçüde çözüm olacaktır. Unutulmamalıdır ki hemen her toplumda dönüşümler ve hatta fikri devrimler aşağıdan yukarıya gelen talepler neticesinde mümkün olmuştur. Karar mercilerinin bir değişimi gerçekleştirilmesi ve yenilik adımları atması halktan gelen taleplere bağlıdır. Halkın talep etmesi ise ilgili konuda bilgi ve bilinç sahibi olmasına bağlıdır. Bu noktada ise görev ilim insanlarına çeşitli meseleleri araştıran akademisyenlere düşmektedir. Sadece akademik metin çalışmaları -belli bir kesime ulaştığından-yeterli olmayacağı için her kesimden ve her yaşta insana en açık şekilde ulaşabilmesi de sağlanmalıdır.

Sonuç olarak, İbn Miskeveyh'in de içinde yer aldığı klasik dönem düşünürlerinin ahlâk, ekonomi ve siyaset disiplinlerine dair bütüncül anlayışlarını günümüzde tekrar canlandırmak, özellikle ekonomik meselelerin daha iyi anlaşılmasına ve daha kalıcı çözümler ortaya konulmasına yardımcı olabilecektir. Adaletin tam ve koşulsuz tesisi ise bu yönde en büyük ve en temel adım olacaktır.

Kaynakça

Kur'an-ı Kerim, Diyanet Vakfı Meali.

Altıntaş, M. E. (2016). İbn Miskeveyh. Ahmet Koç & Mustafa Köylü, Klasik İslam Eğitimcileri içinde (s.159-182). İstanbul: Rağbet Yayınları.

Altıntaş, R. (1998). İBN MİSKEVEYH'İN ADALET ANLAYIŞI. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2), 237-249.

Aytimur, M. U. (2019) İbn Miskeveyh ve Kınalızade Ali Çelebi'de Adalet Düşüncesi: Siyasi Bir Kavram Olarak Adaletin Serencamı, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7, Sayı 87, 444-455.

Azimli, M. (2005). Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hanedan: Büveyhiler, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, 19-32.

Bayraktar, M. (1999). İbn Miskeveyh. TDV İslam Ansiklopedisi (cilt 20, s. 201-208). İstanbul.

Çağrı, M. (2011). Tehzîbü'l-ahlâk. TDV İslam Ansiklopedisi (cilt. 40, s. 328-330). İstanbul.

Duygun, G. (2015). Büveyhiler Zamanında Kirmân Bölgesinin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Durumu. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Güner, A. (2006). Muizzüddeve. TDV İslam Ansiklopedisi (cilt. 31, s. 99-100). İstanbul.

İbn Miskeveyh. (2014). Risâle fî Mâhiyeti'l-Adl. İlyas Altuner (Çev.) Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:3, No:4, 1-26.

İbn Miskeveyh. (2017). Tehzîbu'l-Ahlâk. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç (Çev.). İstanbul: Büyüyen Ay.

Karagözoğlu, H. (2009). Ahlak Düşüncesinde Siyaseti Aramak: İbn Miskeveyh'de "Adalet" Kavramının Siyasi Yansımaları. Divan Dergisi, Cilt 14, Sayı: 27, 93-118.

Merçil, E. (1992). Büveyhiler. TDV İslam Ansiklopedisi (cilt. 6, s. 496-500). İstanbul.

Sunar, C. (1980). İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlak Görüşleri. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.

Taşan, Z. (2014). İbn Miskeveyh ve Nasîruddin Tûsî'nin Siyaset Felsefelerinde Adalet-Sevgi İlişkisi. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi-Bildiriler Kitabı II, 101-110.

Turan, R. (2015). İbn Miskeveyh'de Erdem Kavramı ve Temel Erdemler. Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, 7-35.

Özaydın, A. (1988). Adüdüddeve. TDV İslam Ansiklopedisi (cilt. 1, s. 392-393) İstanbul.